

«Entre eulx pluseurs Sarrazins...». Els jueus, els musulmans i el regne de Martí I*

Brian A. CATLOS
University of California, Santa Cruz
University of Colorado, Boulder

1. «ENTRE EULX PLUSEURS SARRAZINS...»

L'any 1398, durant el regnat de Martí I, el benedictí Honoré Bovet, prior de Selonet i funcionari del rei de França, Carles VI, escriví el poema «Apparicion maistre Jehan de Meun». En aquest poema, l'escriptor Jean de Meung, molt famós per haver escrit la continuació del *Roman de la Rose*, s'entrevista amb quatre personatges «marginals» de la França contemporània: un metge, un jueu, un musulmà i un «jacobí» dominicà. La intenció del poema és criticar l'estat de la societat francesa i, més en general, la societat cristiana de finals del segle XIV, i meditar sobre el perill que suposaven per a la cristiandat, d'una banda, el gran cisma de l'Església, i d'altra banda, l'islam otomà.¹ L'individu amb qui va mantenir la conversa més llarga va ser el *sarrazin*, l'ambaixador de la cort turca, que viatjà per diversos països d'Europa vers la seva destinació final, el regne nassarita de Granada, per lliurar «uns secrets» al «noble rey».² Quan parla dels seus plans, aquest musulmà, negre de color, noble, savi i culte —en efecte, molt perillós—, explica que, després de deixar França, passarà a Espanya a través d'Aragó...

* He d'agrair a les persones i institucions següents el seu suport en la recerca d'aquest article: na Núria Silleras-Fernández (Spanish and Portuguese: University of Colorado at Boulder), el National Endowment for the Humanities (beca de recerca), la Division of Humanities, University of California Santa Cruz, UC Office of the President Research Fellowship in the Humanities, el Committee on Research, UCSC (Special Research Grant) i el projecte «La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval: puente entre culturas, mediadora entre Cristiandad e Islam» (HUM2007-61131; del Ministeri de Ciència i Innovació, dirigit per na Roser Salicrú i Lluch, Medieval: Institució Milà i Fontanals, Consell Superior d'Investigacions Científiques). Sobretot, voldria agrair a Maria Teresa Ferrer i Mallol (Medieval: Institució Milà i Fontanals, Consell Superior d'Investigacions Científiques), gran historiadora, investigadora i experta en els mudèjars (entre moltes altres coses) —que em va acollir com a becari el 1995 quan començava a fer la recerca de la meua tesi doctoral—, tots els bons consells, que m'han ajudat tant en la meua formació com a historiador. Vaig tenir l'oportunitat de presentar una versió preliminar d'aquest article al congrés «Martí I, l'Humà, el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp», celebrat a l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona) entre el 31 de maig i el 4 de juny de 2010. Les abreviacions utilitzades són les següents: ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), ARV (Arxiu del Regne de València) i C (Cancelleria).

1. Honoré BONET, *Medieval Muslims, Christians, and Jews in Dialogue: The Apparicion Maistre Jehan de Meun of Honorat Bovet. A Critical Edition With English Translation*, ed. a cura de Michael G. Hanly, Tempe, AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2005.

2. «[...] pour aucune secret emporter [...]», «[...] noble roy/De Granade [...]»: Honoré BONET, *Medieval Muslims...*, p. 82.

Ou grans Sarrazins trouveray.
La trouveray je bel accueil.
La trouveray feste sans dueil.³

On trobaré grans musulmans.
Rebré una acollida càlida.
Gaudiré de festes sense remordiment.

Just abans, havia parlat el *mestre* Jehan amb el jueu, a qui va dir:

Tres ort Juif de faulx destroy,
Contre l'ordenance du roy,
Pour quoy venez en ce pays,
Ne savez vous pas que jadiz.
Par vostre grans inquietez,
On vous getta hors du rouyaume?⁴

Jueu vil, molt maliciós,
Contra l'ordre del rei,
Com és que véns a aquest país,
No saps que fa un temps.
Per les vostres gran iniquitats,
Heu estat expulsats del regne?

Encara que no és el tema de l'obra, la idea implícita d'aquests versos és que la Corona d'Aragó presenta una marcada diferència amb el regne de França. Les terres catalanoaragoneses es caracteritzaven per la presència d'una població musulmana important que, al contrari que el plenament cristià regne francès, també tenia una població jueva. Les impressions de Bovet no representen una visió abstracta d'un regne llunyà i desconegut —una «orientalització»— atès que el prior mateix havia servit com a ambaixador a la cort de Joan I, en la qual va residir un temps, probablement amb la missió d'arreglar el matrimoni entre Lluís II d'Anjou, rei de Nàpols, i la infanta Violant, la filla de Joan I i de Violant de Bar.⁵ Sens dubte, la presència de tants musulmans i jueus dins d'un regne cristià havia sorprès el benedictí francès, i amb raó —certament, a finals del segle XIV, es tractava del regne més divers a nivell etnoreligiós de tots els principats d'Europa, i també el més divers entre tots els regnes peninsulars.

Tanmateix, un segle i mig abans de la visita de Bovet, aquest no era pas el cas: a moltes terres cristianes del Mediterrani hi havia poblacions importants de no-cristians. A la Corona d'Aragó, un viatger hauria trobat jueus servint com a batlles generals del regne d'Aragó, mercenaris granadins i soldats mudèjars lluitant pels comtes reis contra els seus enemics cristians, rabins ballant sobre altars o debatent amb frares, i musulmans, que eren vassalls d'ordes militars, qualificats com a *fratres*. D'altra banda, si hagués vingut un segle i mig més tard, Bovet no hi hauria trobat cap jueu, ni cap musulmà —o almenys cap persona que admetés ser-ho. Els Reis Catòlics, l'any 1492, amb la seva ordre d'expulsió, acabaren oficialment amb la societat jueva. Així mateix, el decret de Carles I, el gener de 1526, obligà tots els musulmans a convertir-se al cristianisme o a deixar el regne d'Espanya. Vist així, el regne de Martí I resulta destacable perquè marcà un punt d'inflexió en la narrativa de la diversitat religiosa de la Corona d'Aragó. Així, doncs, en aquesta conferència m'agradaria, en primer lloc, dibuixar la situació de les minories als regnes catalanoaragonesos al segle XIV, per parlar després de les polítiques del rei Martí I i de la seva reina, Maria de Luna, per, finalment, situar l'estatus dels seus jueus i musulmans dins del declivi general de la diversitat etnicoreligiosa de l'edat mitjana tardana.

3. Honoré BONET, *Medieval Muslims...*, p. 82.

4. Honoré BONET, *Medieval Muslims...*, p. 78.

5. L'estada de Bonet a la cort de Joan I pot haver durat des del mes de setembre de 1392 fins al mes d'agost de 1393: Honoré BONET i Arnold IVOR (ed.), *L'Apparicion Maistre Jehan De Meun et le Somnium super materia scismatis*, Nova York, Oxford University Press, 1926, p. vii; Noël VALOIS, «Un ouvrage inédit de Honoré Bovet, Prieur de Salon», *Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France*, vol. 27 (1890), p. 210–211; cf. Honoré BONET, *Medieval Muslims...*, p. 7, n. 15. El matrimoni entre la infanta Violant i el rei Lluís tingué lloc l'any 1400.

2. SÚBDITS JUEUS I MUSULMANS I LA CRISI DEL SEGLE XIV

En el transcurs del segle XIV, la societat i l'economia d'Occident i de la Corona d'Aragó es transformaren com a conseqüència d'una sèrie de crisis (que potser es podrien qualificar de malthusianes) que van estar caracteritzades per un seguit de collites desastroses —començant amb el que el rei Pere el Cerimoniós denominà «lo mal any primer» de 1333—, epidèmies i fins i tot la dita «pesta negra» —que matà Elionor de Portugal, la dona del rei, una de les seves filles i un alt percentatge de la població. I a això cal afegir-hi la guerra, sobretot la llarga guerra entre Castella i la Corona catalanoaragonesa, coneguda com a Guerra dels Dos Peres.⁶ Totes aquestes circumstàncies contribuïren a un declivi en l'estatus dels no-cristians dins de la Corona d'Aragó, però fou un procés que ja havia començat abans.

Els jueus fins al segle XIV

Des dels últims decennis del segle XIII, els jueus de la Corona d'Aragó patien una pressió creixent per part de diversos sectors de la societat cristiana: els teòlegs i els ideòlegs, els nobles, i la gent del carrer; en gran part, es tractava d'una reacció contra l'èxit, del qual la minoria jueva havia gaudit fins a aquell temps. Com a conseqüència del nou interès en la conversió dels no-cristians i el desenvolupament d'un programa agressiu de conversió, que primer tingué el seu epicentre a Cluny i després a París —amb el suport d'una sèrie de papes que o eren francesos o simpatitzaven amb les prioritats d'aquell regne. De l'anàlisi de part dels teòlegs cristians de les escriptures sagrades jueves, sobretot l'Halacà i l'Hagadà, sorgí la idea que el judaisme no era simplement una religió equivocada, sinó blasfema. Es considerà una religió «enemiga» del cristianisme. Per això, el 1242, es va ordenar primer la censura i després la destrucció de tots els exemplars del Talmud dins del regne de França.⁷ Mentre els comtes reis resistien la implementació de polítiques agressives contra els jueus i, de fet, acollien refugiats jueus de terres franceses, no podien evitar del tot la influència de l'Església. Per això, el rei Jaume I es veié obligat a convocar un judici contra la religió jueva disfressat com un debat —la famosa Disputa de Barcelona de 1263 protagonitzada pel rabí Mossé ben Nahman.⁸

Una de les raons per a explicar per què la política vers els jueus a la Corona d'Aragó era tan distinta de la de França radica en el gruix de la minoria jueva i el seu pes fiscal i administratiu. Mentre que a França els jueus eren una minoria molt reduïda i restringida a les ciutats i als pobles més importants, i que jugava un paper molt específic en l'economia del regne (sobretot en el camp del crèdit), a la Corona d'Aragó eren una minoria molt més nombrosa, diversa i integrada, tant a escala econòmica com administrativa. El mateix Mossé ben Nahman era també conegut com a Bonastruc

6. Elionor de Portugal va morir el 1348, un any després de la mort de Maria, la filla de Pere el Cerimoniós i Maria de Navarra. La Guerra dels Dos Peres durà des del 1357 fins al 1369, i castigà sobretot el regne de València i la regió dels rius Jalón i Jiloca a Aragó. Vegeu Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ, «La Peste Negra en la Península Ibérica», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 7 (1970), p. 67-101; Josep Maria SALRACH MARÉS, «La Pesta Negra i els orígens del problema remença», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Salvador CLARAMUNT, *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1989, p. 13-34; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «La guerra de los dos Pedros», *Historia*, vol. 143 (1988), p. 46-56.

7. Vegeu Robert CHAZAN, «The Condemnation of the Talmud Reconsidered (1239-1248)», *American Academy for Jewish Research*, vol. 55 (1988), p. 11-30. El moviment antijueu dels teòlegs de París formà part d'una reacció més general i de tendències intel·lectuals que es veïen com a perilloses, com l'«averroisme llatí» i les idees aristotèliques.

8. Cecil ROTH, «The Disputation of Barcelona (1263)», *The Harvard Theological Review*, vol. 43 (1950), p. 117-144; Robert CHAZAN, *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and Its Aftermath*, Berkeley, University of California Press, 1992; Hyam MACCOBY, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*, Londres, Associated University Presses, 1982.

de Porta, germà del batlle del rei i membre d'una família que formava part d'un grup de famílies jueves molt poderoses a Catalunya i a Aragó, on figures com Muça de Portella ocupaven càrrecs tan importants com el de batlle del regne. Però, a partir dels anys vuitanta del segle XIII, la posició d'aquests jueus poderosos es veié amenaçada per la competència cristiana, tant en el camp del crèdit com en el de l'administració. D'una banda, es van desenvolupar els mecanismes cristians de crèdit, tot i que l'Església s'oposava a la idea de prestar diners amb interès entre cristians, i, d'altra banda, perquè sorgí una classe de cristians prou preparats per a l'exercici de funcions administratives i professionals. Així, els jueus van passar de ser considerats beneficiosos a ser vistos pels cristians com una font de competència. Per això, per exemple, una de les reclamacions dels unionistes d'Aragó de 1283 fou la de prohibir que els jueus ocupessin càrrecs administratius dins el regne.⁹

Tornant a la Disputa de 1263, quan, després de tres dies de debat, el rei Jaume I ordenà que concloués, no era perquè Nahmànides o els seus adversaris dominicans haguessin guanyat, sinó perquè el monarca se sentí amoïnada per l'alarma que provocava i els disturbis populars que havien començat a produir-se a la Ciutat Comtal a conseqüència de l'efectiva i vigorosa defensa que sostenia el portaveu jueu.¹⁰ Tot i que la política dels comtes reis vers els jueus era ambigua, hi havia un corrent popular contra el judaisme, tant com a conseqüència de la tradició de polèmica religiosa que s'havia desenvolupat dins de certs ambients eclesiàstics, sobretot des del segle XII, com pel paper que jugaven els jueus —i precisament els jueus rics, poderosos i protegits pels reis— dins la Corona d'Aragó. Així, atacar els jueus oferia als elements populars de la societat una manera d'expressar les seves angoixes socials i econòmiques, i desafiava l'autoritat de les elits polítiques, com els monarques, que pretenien ser els protectors i patrons dels jueus. Ja als anys vuitanta del segle XIII perseguir els jueus començà a formar part dels rituals establerts per a commemorar i festejar la Setmana Santa i les festes religioses com la del Corpus Christi. A principi del segle XIV, l'episodi violent dels «pastorals» augurava tendències populars vers els jueus encara més perilloses, violentes i generalitzades.¹¹

Els musulmans fins al segle XIV

Tot i que els musulmans eren no cristians com els jueus, la seva situació al si de la Corona catalanoaragonesa i de les altres terres del cristianisme llatí fou distinta. Ideològicament, l'actitud de l'Església envers els musulmans era menys clara que en el cas dels jueus.¹² Certament eren vistos com a enemics, tant pel fet que negaven la fe de l'Església com per la seva tossuda ocupació de Terra Santa, i, encara més, per la seva evident superioritat tecnològica i cultural respecte als cristians occidentals.

9. Esteban SARASA SÁNCHEZ, *El Privilegio General de Aragón*, Saragossa, Cortes de Aragón, 1984; Esteban SARASA SÁNCHEZ, «El enfrentamiento de Pedro el Ceremonioso con la aristocracia aragonesa, la guerra con la Unión y sus consecuencias», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Salvador CLARAMUNT, *Pere el Cerimoniós...*, p. 35-45.

10. Nahmànides informà al rei que estava amoïnada per aquests disturbis; vegeu Hyam MACCOBY, *Judaism...*, p. 133-134.

11. Vegeu David NIRENBERG, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996, p. 200-231, sobre la violència durant la Setmana Santa. La festa del Corpus proporcionà una racionalització per a enfocar l'agressió popular cap als jueus, i per a la desobediència i la resistència al poder reial, atès que atacar els jueus equivalia a atacar l'autoritat reial que els protegia. Sobre els «pastorals», vegeu Jaume RIERA I SANS, *Fam i fe*, Lleida, Pagès, 2004; David NIRENBERG, *Communities...*, p. 69-92.

12. Però, com que l'islam va sorgir com a religió tan tard i no existia ni en temps de Jesucrist ni en el dels apòstols, ni en el dels pares i doctors, i que, consegüentment, no figurava a la Bíblia, la seva classificació no era gaire clara. Vegeu John TOLAN, «Muslims as Pagan Idolaters in Chronicles of the First Crusade», a David R. BLANKS i Michael FRASSETTO, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*, Nova York, St. Martin's Press, 1999, p. 97-118; John TOLAN, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Nova York, Columbia University Press, 2002, p. 105-124.

Foren considerats uns «pagans» —és a dir, uns infidels—, que en teoria es devien convertir a la fe veritable, si calia fins i tot per la força. Tanmateix, a diferència de les terres cristianes del nord del Pirineu, on l'islam fou un fenomen abstracte i exòtic, a la Corona d'Aragó formaven part de la realitat quotidiana. Amb l'excepció de l'Alt Aragó i la Catalunya Vella, la Corona d'Aragó fou el producte de la conquesta i la colonització de les terres islàmiques. A més, es tractà d'una conquesta que no tingué com a objectiu l'eliminació de la població musulmana, sinó la de l'elit musulmana que governava aquestes terres. Des del primer moment, la conquesta es portà a terme amb el consentiment d'una gran part de la població musulmana, que a canvi de garanties de seguretat, llibertat i autodeterminació consentí a ser governada per reis «idòlatres». Aquesta *convivència* o, millor dit, *conveniència* es va establir perquè no contradeia els interessos ni de la població indígena ni, sobretot, els dels comtes reis. Quan podien, els monarques no dubtaven a aplicar una política molt menys tolerant contra els seus súbdits islàmics. A tall d'exemple, quan l'any 1287 Alfons el Liberal conquerí Menorca, simplement esclavitzà tota la població musulmana de l'illa i la repoblà amb cristians. En altres casos, no fou possible adoptar polítiques tan agressives. Per això, malgrat que s'havien revoltat, ni Jaume I ni el seu successor, Pere el Gran, pogueren esclavitzar o expulsar els musulmans del regne de València, car constituïen una gran part de la població del regne, i no hi havia prou colonitzadors cristians disposats a substituir-los.

La situació fou encara més complicada perquè a moltes regions dins de la Corona d'Aragó la població musulmana també formà un component molt important de l'economia dels dominis senyorials i eclesiàstics i de les ciutats. És a dir, hi hagué un gran interès per part de molts sectors de la població i de l'elit cristiana a mantenir i protegir la minoria musulmana (almenys dins dels seus propis dominis). Això donà a la societat mudèjar més estabilitat que a la jueva. A moltes de les terres de la Corona d'Aragó, l'economia mudèjar no competia amb la cristiana, sinó que la complementava, i això ajudà a suavitzar les relacions entre els cristians i els seus veïns musulmans. Certament, hi hagué episodis de violència popular, de discriminació i de marginalització, però l'experiència quotidiana no es caracteritzava així. Sobretot en els segles XII i XIII, els musulmans lliures de la Corona d'Aragó vivien amb una autoconfiança impressionant. A més, el seu estatus secundari quadrava amb les seves expectatives; viure com a *dhimmiyyun* —sotmesos— implicava suportar el domini d'una cultura i d'una societat infidels, tant pel que feia als cristians en terres islàmiques com als musulmans en terres cristianes.

Tampoc semblava que la presència de la minoria musulmana —que en algunes poblacions fou una majoria numèrica— provoqués les mateixes angoixes a nivell popular que en el cas dels jueus. Aquest punt va estar motivat per una combinació de circumstàncies. D'una banda, l'absència dels musulmans a la Bíblia i a la tradició cristiana primitiva implicà que no tinguessin un paper concret dins de l'imaginari dels cristians; eren, en el fons, enemics, però en un sentit més abstracte i ambigu que en el cas dels jueus. A més, al segle XIV encara no s'havia generalitzat la idea que els mudèjars funcionaven com una «cinquena columna» dels enemics musulmans estrangers. El fet que, en general, els musulmans com a grup fossin més pobres que els cristians, a més de no ser gaire actius com a prestamistes, i l'existència d'una població important d'esclaus musulmans reforçaven la seva posició com a sotmesos davant dels cristians, i per això no despertaven la mateixa reacció de rebuig que els jueus.

Les crisis del segle XIV

El segle XIV fou una època de crisis múltiples que impactaren en tota la societat de la Corona d'Aragó i que acceleraren les tendències desestabilitzadores pel que fa a les minories. La situació fou

més dramàtica en el cas dels jueus. La crisi econòmica generada per la fam, la disminució de la població, els problemes del sistema econòmic «mundial» i la reestructuració que això provocà, i la guerra, junt amb l'augment de la competència amb els cristians, tant en el camp del crèdit com en les professions que anteriorment dominaven els jueus (com, per exemple, la medicina), deixaren la societat jueva vulnerable. Al mateix temps, i sobretot després del primer brot de la pesta, les tensions dins de les aljames augmentà; hi havia lluites de poder, intrigues, baralles entre famílies i un ambient de desconfiança creixent per l'actuació dels malsins.¹³ Ara que la seva utilitat en la societat cristiana havia disminuït, la societat jueva es convertí en el blanc per part dels cristians que consideraven que, per a beneficiar els seus interessos —ja fossin religiosos, polítics o econòmics—, havien d'atacar els jueus. Hi hagué més difamacions i més acusacions de dessacralització d'hòsties i d'homicidis rituals, alimentades per la por i l'angoixa general que caracteritzaren la societat cristiana.¹⁴ Aquestes angoixes també generaren una nova pietat, apocalíptica i carismàtica, que estigué al darrere de la conflagració que s'inicià gràcies a una espurna que arribà des de Castella el 1391. Aquell any, els cristians de Sevilla, inflamats pel predicador Fernando Martínez, atacaren i destruïren l'aljama jueva de la ciutat. Les notícies de l'assalt van arribar a totes les terres de Castella i de la Corona d'Aragó i provocaren una sèrie de revoltes i pogroms en gairebé totes les comunitats que tenien població jueva. A la Corona d'Aragó, per exemple, les aljames de València, Barcelona i Mallorca foren destruïdes, i la de Saragossa només es va poder salvar perquè el rei, Joan I, era a la ciutat en aquell moment i pogué imposar la seva autoritat per evitar el desastre.¹⁵

Per als musulmans, el segle XIV també fou difícil. Al regne de València, el procés de colonització cristiana començat al segle anterior continuava, i els mudèjars foren desplaçats de les bones terres de les planes litorals cap a les muntanyes. També en aquest regne hi havia una marcada animadversió contra els mudèjars per les seves associacions (veritables i fictícies) amb el regne nassarita de Granada. Si bé probablement la situació dels pagesos millorà com a conseqüència de la pesta negra, aquest fet es veié compensat pels efectes de la guerra entre la Corona de Castella i la d'Aragó. Les campanyes militars provocaren grans danys en els territoris amb un alt índex de població mudèjar, inclosos el sud del regne de València i les valls del Jalón i el Jiloca. Els musulmans patien no sols els atacs dels castellans, sinó també les represàlies de l'oportunisme del seus veïns cristians, l'opressió del seus senyors que els pressionaven perquè es quedessin a les seves terres.¹⁶ Més lluny de les seves fronteres, la

13. Elena LOURIE, «Mafiosi and Malsines: Violence, Fear, and Faction in the Jewish Aljamas of Valencia in the 14th Century», a *Crusade and Colonisation: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Aragon*, Aldershot, Variorum, 1990; Asunción BLASCO MARTÍNEZ, «Los malsines del Reino de Aragón: Una aproximación», a *Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies*, divisió B, vol. I, Jerusalem, World Union of Jewish Studies, 1994, p. 83-90.

14. Vegeu, per exemple, el cas d'Osca de 1377 i el de Saragossa de 1250 (el famós cas del nen cristià Dominguito de Val). Vegeu Joaquim MIRET I SANS, «El procés de les hòsties contra los jueus d'Osca en 1377», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. 4 (1911), p. 59-80.

15. Jaume RIERA I SANS, «Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391», *Cuadernos de Historia*, vol. 8 (1977), p. 213-225; Francisco DANVILLA, «El robo de la judería de Valencia en 1391», *Boletín de la Real Academia de Historia*, vol. 8 (1886), p. 358-396; Philippe WOLFF, «The 1391 Pogrom in Spain. Social Crisis Or Not?», *Past and Present*, vol. 50 (1971); Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, «Widowhood and Deception: Ambiguities of Queenship in Late Medieval Crown of Aragon», a *Shell Games: Scams, Frauds and Deceits (1300-1650)*, ed. a cura de M. Crane, M. Reeves i R. Raiswell, Toronto, University of Toronto, 2004, p. 188-189.

16. María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «Las repercusiones económicas de la Guerra de los Dos Pedros en las aljamas musulmanas aragonesas: el caso de Escatrón y Alborge», a *VII Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Instituto de Estudios Turoleses, 2002, p. 211-228; María Teresa FERRER I MALLOL, *La frontera amb l'islam en el segle XIV: Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1988; María Teresa FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1988.

situació era millor, sobretot per als musulmans que vivien a les aljames més grans, com les de Lleida, Osca o Saragossa. Aquí, encara que estaven afectats per la crisi generalitzada, els oficis i les indústries dominats pels musulmans ajudaven a mantenir un cert nivell de prosperitat. Hi hagué també lluites internes dins de les aljames, però no foren tan destructives com aquelles que afectaren els jueus; de fet, després de la recuperació de les terres ocupades per Pere el Cruel, algunes aljames pogueren aprofitar-se de la vulnerabilitat del monarca catalanoaragonès per a eixamplar els seus privilegis i les seves llibertats.¹⁷

Deixant de banda la crisi, el segle XIV estigué marcat per un xovinisme tendencios que afectà tant els jueus com els musulmans. Tot i que, generalment, no foren observades, s'establiren i es reiteraren lleis que tingueren com a objectiu marcar les diferències entre els cristians i els no-cristians —lleis sumptuàries que dictaren el tipus de roba que havien de portar, que limitaren l'observança pública del culte i que intentaren separar els infidels de la població cristiana i, sobretot, de la conversa. En el fons, l'actitud dels qui tenien el poder dins de la societat cristiana vers els no-cristians estigué caracteritzada pel pragmatisme, fet que permetia que dins d'aquest ambient de discriminació continuessin sorgint classes pròsperes i influents entre les minories. Els membres d'aquestes classes gaudiren de recursos suficients per a abandonar les terres cristianes, opció que exerciren amb una freqüència creixent.

3. ELS JUEUS, ELS MUSULMANS, EL REI MARTÍ I I LA REINA MARIA DE LUNA

L'any 1396, l'infant Martí accedí al tron de la Corona d'Aragó. Aquest esdeveniment estigué motivat per la sobtada mort del seu germà, Joan I, i pel fet que la seva dona, la duquessa i comtessa Maria de Luna, amb l'ajut inestimable de la ciutat de Barcelona, va assegurar la successió del seu marit. Quan morí el rei Joan, la cort reial estava en punt de fallida financera, un grup de mercenaris es preparaven per a envair la Corona d'Aragó i Martí era a Sicília, lluny de Barcelona, lluitant per salvar el regne illenc per al seu fill, Martí el Jove. No tornaria a la Corona d'Aragó fins a la tardor de 1397 i regnaria fins a l'any 1410, en morir sense deixar un successor legítim i marcant la fi de la dinastia de Barcelona. Martí I i Maria de Luna tenien una relació molt estreta i poc comuna entre les parelles reials medievals. Promesos des de la infància, Maria havia crescut juntament amb Martí a la cort de la reina Elionor de Sicília, gairebé com germans. Gaudiren d'una gran confiança i governaren sobre els seus dominis, tant els senyorials com els reials, donant bones mostres d'una gran col·laboració. Oficialment, Maria va servir com a lloctinent general de la Corona d'Aragó (1396-1397) i, després, del regne de València (1402-1406), i sempre estigué implicada en les polítiques del rei Martí com a administradora de senyorijs i com a consellera. D'aquesta manera, per a poder analitzar el regnat i la política de Martí I envers les minories religioses, també s'ha de tenir en compte la personalitat i la política de la seva esposa, la reina Maria de Luna, i les seves actuacions s'han de començar a analitzar molt abans que accedissin al tron.

Senyors abans que reis

Maria de Luna era filla del comte Lope de Luna, preferit de Pere el Cerimoniós i un dels nobles més rics de la Corona d'Aragó. Lope va morir l'any 1360 quan la seva primogènita, Maria, només

17. Elena LOURIE, «An Unknown Charter Given By King Peter II “the Catholic” in 1210 to Mudejars in the Jalón and Jiloca Valleys», a *VII Simposio Internacional de Mudejarismo: Actas*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1999, p. 113-122.

tenia tres anys. Com a hereva seva, Maria era senyora per dret propi sobre molts territoris d'Aragó i de València —possessions que incloïen nombroses comunitats jueves i musulmanes.¹⁸ Com a conseqüència de la seva condició d'infant i com a resultat del seu contracte matrimonial, Martí rebé nombrosos territoris que complementaren els de la seva dona, entre els quals també es trobaven moltes comunitats no cristianes.¹⁹ Les possessions d'ambdós els convertiren en els senyors més poderosos i rics de la Corona d'Aragó. Sense expectatives o ambicions d'arribar a reis, governaven les seves terres com a senyors. Adoptaren una actitud summament pragmàtica envers les poblacions minoritàries, seguint l'exemple de la reina Elionor de Sicília, la seva mare (Martí) mare adoptiva / sogra i mentora (Maria de Luna), que treballà per reconstituir i protegir les seves aljames jueves, com la de Morvedre, i el de Pere el Cerimoniós, que es mostrà flexible a l'hora de negociar amb les comunitats mudèjars del seu regne.²⁰ Un cop accediren al tron, Martí i Maria continuaren sent senyors feudals dels seus territoris, que no incorporaren a la Corona. De fet, els ingressos dels seus senyorius els van ajudar a finançar algunes de les seves iniciatives com a reis, tant a la Corona d'Aragó com a l'exterior. Per això, la seva política envers les minories va estar sempre caracteritzada com un compromís entre les seves prioritats com a reis i les seves necessitats com a senyors, dues posicions essencialment oposades.

Martí, Maria i els jueus

Atès que tingueren entre els seus dominis comunitats jueves, Maria i Martí no vacil·laren a reaccionar als pogroms de 1391. El 9 de juliol d'aquell any, el mateix dia que fou atacat el call de València, la reina Maria escrigué al batlle i al Consell de Montblanc ordenant-los protegir la comunitat jueva d'aquella població. Ella havia sentit les notícies sobre els esdeveniments de Sevilla del mes anterior i volia prendre mesures per a conservar el que caracteritzava com el seu «tresor».²¹ Tot i que, a finals del segle XIV, els jueus no gaudiren del monopoli en el camp del crèdit, tenien encara un paper important. Martí i Maria, com a reis i com a senyors, requerien una línia de crèdit contínua per a finançar les seves iniciatives dinàstiques, sobretot la seva aventura siciliana. Gràcies a les seves activitats comercials i econòmiques, les aljames jueves eren també una font important d'impostos directes i indirectes per als seus senyors. Tot això inspirava Martí i Maria a protegir els seus súbdits jueus i a emprendre una restauració de les seves comunitats que havien patit com a conseqüència de les guer-

18. Per a la infantesa i la joventut de Maria de Luna, vegeu Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, *Power, piety, and patronage in late medieval queenship: Maria de Luna*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2008, p. 11-37. Per al seu senyoriu al regne de València, vegeu Francisco Javier CERVANTES PERIS, *La herencia de María de Luna: Una empresa feudal en el tardomedieval valenciano*, Sogorb, Ajuntament de Sogorb, 1987. Els pobles i les ciutats que tenien aljames importants de jueus i/o musulmans que Maria de Luna heretà del seu pare inclouen, a Aragó: Luna, Lucena, Borja, Alagó, Sabiñán, Gelsa, Vilella de Cinca, Almonacid de la Cuba, Quinta i Bardallur, i a València: la Vall d'Almonessir, Sogorb, Paterna, la Pobla i Quint; vegeu-ne el mapa a Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, *Power...*, p. 18. En ocasió del seu matrimoni, l'infant Martí també li donà Elx, Crevillent i Plasència, i Martí rebé altres poblacions, com Montblanc, Xèrica, Alcoi, Sant Esteve de Llitera, Tamarit de Llitera i Besalú: Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, *Power...*, p. 23 i 25.

19. Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, *Power...*, p. 13-14.

20. Mark D. MEYERSON, «Defending Their Jewish Subjects: Elionor of Sicily, Maria de Luna and the Jews of Morvedre», a Theresa EARENIGHT, *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain*, Burlington, Ashgate, 2005, p. 55-77.

21. Yitzhak Fritz BAER, *A History of the Jews in Christian Spain*, Filadèlfia, Jewish Publication Society of America, 1966, p. 99; ACA, C, reg. 2108, f. 2v, citat a Yitzhak Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien: ersten Teil Urkunden und Regesten*, Regne Unit: Gregg International Publishers, 1970, 2 v., vol. I, p. 653 {407}. Per a la defensa de l'aljama jueva de Luna el 1391 per part de Maria de Luna, vegeu ACA, C, reg. 2108, f. 2v i 4v-5r (9 de juliol de 1391 i 16 d'agost de 1391). Anys després, el rei Martí intentà frenar la violència de Setmana Santa: ACA, C, reg. 2183, f. 35v i 36 (7 d'abril de 1408); vegeu Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari del rei en Martí (1396-1410)*, Barcelona, 1916, p. 214 {10}.

res i les massacres de 1391. Això podria incloure protegir-les d'abusos per part dels veïns i dels oficials cristians i autoritzar rebaixes d'impostos i altres polítiques pensades per a reanimar i restablir l'economia jueva.²² Com a senyors, el rei Martí i la reina Maria no dubtaren a intervenir directament en casos específics per a arreglar abusos comesos contra els seus súbdits hebreus.²³

Però la seva política respecte als jueus com a reis anà molt més enllà, i sobretot el rei Martí empenyé una reestructuració deliberada de la societat jueva al si de la Corona d'Aragó. A tall d'exemple, prengué la decisió de no reconstruir l'aljama jueva de València, destruïda en els actes violents de 1391, i el 1401 prohibí que els jueus tornessin a viure a Barcelona.²⁴ Al regne de València, Sagunt es convertí en la comunitat jueva més important —comunitat, s'ha d'observar, que pertanyia a la seva esposa com a senyoria.²⁵ A Catalunya, les comunitats més importants foren les de Girona i Lleida. A Lleida, entre el 1400 i el 1408, aprovà una sèrie de reformes fonamentals i comprensives, amb la intenció d'establir un call modèlic: estable, pacífic i productiu.²⁶ El que resulta interessant és que la primera reforma es féu reforçant l'elit local jueva amb un sistema administratiu gairebé dictatorial. Tanmateix, després de vuit anys, el rei Martí constatà que la reforma no havia funcionat i que havia generat tensions i lluites dins del call. El fet que la segona reforma, la del 1408, es féu tenint en compte les recomanacions de tota la comunitat mostra que la fita del rei Martí era intentar aconseguir el millor resultat possible, i que estava disposat a escoltar la gent comuna per tal d'aconseguir-ho.²⁷

En aquesta època, l'aljama més important tornà a ser la de Saragossa, atès que havia escapat de la violència del 1391 i de la guerra. Es va convertir en un centre cultural i intel·lectual molt actiu, i en el centre del moviment de reforma patrocinat pels reis.²⁸ El protagonista d'aquest moviment fou Hasday Cresques, un rabí molt respectat, membre d'una família de l'aristocràcia jueva i que havia estat testimoni de les crisis de la segona meitat del segle XIV. Amb el suport, primer de Joan I, i després de Martí I, Hasday Cresques imposà un nou ordre i donà estabilitat a les comunitats jueves d'Aragó i Catalunya, amb el suport dels reis, tot i que aquells intentaven, sobretot la reina Maria de Luna, mitigar les tendències dictatorials del rabí.²⁹ En els afers fiscals i judicials dels jueus de la Corona d'Aragó, les intervencions dels reis eren tan freqüents que acabaren sent ells els qui foren efectivament els alts mandataris de la societat jueva i els protectors de la integritat de les institucions jueves.³⁰

Les ambigüitats de la política de Martí I i de Maria de Luna són també evidents en la seva manera d'enfocar el problema de la religió i dels jueus igual que els monarques anteriors de la dinastia barce-

22. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2339, f. 8r (20 d'abril de 1403), 12r-v (24 de maig de 1403), 12v (28 de maig de 1403), 14r-v (7 de juny de 1403), 16r (26 de juny de 1403), 17v (28 de juny de 1403), 21v-22r (24 de juliol de 1403) i 26v (10 d'agost de 1403).

23. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2080, f. 110r (19 de febrer de 1388).

24. Yitzhak Fritz BAER, *History...*, vol. II, p. 121.

25. Maria va rebre l'aljama de jueus de Sagunt com a senyoria el 1398; vegeu Mark D. MEYERSON, «Defending...», p. 66.

26. Respecte a la reforma de l'aljama de Lleida del 25 de juny de 1400, vegeu Yitzhak Fritz BAER, *Die Juden...*, p. 758-768 {472}.

27. Per a la segona reforma, del 28 de gener de 1408, vegeu Yitzhak Fritz BAER, *Die Juden...*, p. 781-786 {480}. Montserrat Casas analitza els dos documents a Montserrat CASAS NADAL, «Sobre la reorganització de la aljama de judíos de Lérida (1400-1408)», *Sefarad*, vol. 52 (1992), p. 381-391.

28. Yitzhak Fritz BAER, *History...*, p. 126; Asunción BLASCO MARTÍNEZ, *La judería de Zaragoza en el siglo XIV*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1988.

29. Yom Tov ASSIS, «Les activitats de Hasday Cresques en pro de la reconstrucció de les comunitats jueves arran dels avalots de 1391», *Tamid*, vol. 5 (2005), p. 221-228.

30. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2080, f. 109v-110r (19 de febrer de 1388), i ACA, C, reg. 2335, f. 82r (18 de maig de 1398).

lonina, i malgrat la pietat pública i deliberada de Martí I i de Maria de Luna, aquests mostraven poc interès a convertir al cristianisme els seus súbdits jueus. D'una banda, de vegades, en promulgacions formals, caracteritzaven els jueus *de genero* com a «perfidí [...] inimicis», però deixaven que continuessin construint i reparant les seves sinagogues, protegien els conversos apòstates i desautoritzaven la Inquisició quan posava en perill l'estabilitat de la societat jueva.³¹ De manera similar, alhora que donaven suport a iniciatives formals per a limitar la interacció entre jueus i cristians, com per exemple, la imposició de lleis sumptuàries i senyals que distingissin visiblement els jueus dels cristians, estaven disposats a anul·lar o suavitzar aquestes mateixes lleis quan molestaven i amenaçaven l'estabilitat i la prosperitat de les seves comunitats jueves, o quan, simplement, no coincidien amb els seus objectius com a reis.³²

Martí, Maria i els musulmans

La política del rei Martí i de la reina Maria envers els musulmans, tant en el cas dels mudèjars com dels musulmans estrangers, es veié influïda per les mateixes forces que en el cas dels jueus: la familiaritat i el pragmatisme, i per les mateixes tensions entre les seves obligacions com a senyors i com a monarques. Tant com en el cas dels jueus, Martí i Maria tenien una familiaritat íntima amb la societat mudèjar atesa la seva llarga experiència administrant les seves aljames quan eren infants. Ambdós intervenien sovint per protegir els seus mudèjars contra abusos de tota mena (tant en el cas de les comunitats com en el dels individus).³³ Mantenien relacions estretes i íntimes amb els membres de l'elit mudèjar en qui confiaven per a administrar les comunitats que regentaven, per exemple la famí-

31. Per exemple, el 1397, Maria de Luna ordenà que els jueus portessin roba distinta, que es posessin de genolls quan passés la processió del Corpus i que els metges jueus no curessin els malalts cristians en un document que mostra un to molt agressiu i polèmic contra els jueus: ACA, C, reg. 2190, f. 15v-16v (14 d'abril de 1397), citat a Yitzhak Fritz BAER, *Die Juden...*, vol. II, p. 732-734 {464}. L'any següent, Maria ordenà la segregació dels jueus de Calataiud per a protegir els cristians de la seva influència pèrfida: ACA, C, reg. 2190, f. 149r (27 de març de 1398), citat a Yitzhak Fritz BAER, *Die Juden...*, vol. II, p. 734-735 {465}. D'altra banda, el 1402, quan la reina Maria va veure que la Inquisició contra els judaïtzants a Sagunt perjudicava els seus interessos com a senyora de la població, no dubtà a ordenar que es deixés d'investigar els seus súbdits conversos; vegeu Mark D. MEYERSON, «Defending...», p. 74.

32. Tant Maria com Martí vacil·laven respecte a obligar els jueus a portar roba distinta, o sobre la prohibició de practicar certes professions: a vegades van ordenar que sí, i altres vegades que no, segons la situació específica. Per exemple, el 1403, el rei Martí volia aïllar els jueus i els conversos amb un nou senyal indumentari, però la reina Maria es va oposar que aquesta ordre s'apliqués als jueus de Sagunt, perquè eren els seus súbdits senyoriais; vegeu Mark D. MEYERSON, «Defending...», p. 71. L'any 1400 s'excusà el jueu Bonjuhà Bondau de l'obligació de portar la roda groga, senyal d'ésser jueu, perquè venia a la Corona d'Aragó com a missatger del rei de Tunis: ACA, C, reg. 2173, f. 83r (3 de maig de 1400), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 74 {25}. Tot i que els jueus tenien oficialment prohibit practicar la medicina amb pacients cristians, Martí donà una recomanació personal per a dos metges jueus el 1405: ACA, C, reg. 2181, f. 18r (28 de setembre de 1405), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 70 {66}.

33. Vegeu, per exemple (com a infants), ACA, C, reg. 2067, f. 77r (4 de juny de 1376); ACA, C, reg. 2067, f. 68v-69r (15 de setembre de 1378); ACA, C, reg. 2066, f. 79v (11 de maig de 1377); i (com a reis) ACA, C, reg. 2339, f. 9v (9 de maig de 1403), 12v (28 de maig de 1403), 13r (26 de maig de 1403), 14v (10 de maig de 1403), 18r-v (10 de juliol de 1403), 18v-19r (12 de juliol de 1403), 19v-20r (19 de juliol de 1403), 20r (19 de juliol de 1403), 21r (18 juliol de 1403) i 22r (8 d'agost de 1403). Per a intervencions a favor d'individus, vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2105, f. 26v-27r; ACA, C, reg. 2107, f. 106v-107r (26 de juny de 1387), i ACA, C, reg. 2187, f. 100r (20 de març de 1409), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 229 {22}. L'any 1399, Maria de Luna intentava defensar les aljames de Sogorb i de la vall d'Almonessir després d'un atac: ARV, Sogorb, perg. núm. 22 (15 de març de 1399). Dos anys abans intentà protegir els mudèjars de València que patien la violència de mans d'infants: ACA, C, reg. 2239, f. 37v (7 de juliol de 1397), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 17-18 {36}. El 1403 ordenà que els oficials del senyoriu de Pere Maça defensessin els musulmans d'aquestes terres perquè temien les hòsties cristianes: ACA, C, reg. 2247, f. 84v (27 de maig de 1403), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 137 {8}.

lia Bellví o l'alcaid Mahoma de Pina, i altres que els servien en qualitat d'oficials.³⁴ Com a senyors, intentaven mantenir l'equilibri entre les llibertats que fomentarien la prosperitat dels seus musulmans i les restriccions necessàries per tal evitar la disminució de les poblacions de les aljames. Sobretot en l'ambient postpesta d'escassetat de labor pagesa, els senyors feudals intentaren limitar la llibertat de moviments dels seus súbdits, i aquí la iniciativa reial xocà contra els desitjos senyorials dels reis, ja que, per motius fiscals i polítics, la monarquia preferia que els mudèjars poguessin canviar de lloc de residència, sobretot des de terres senyorials a terres reials. Així, en el transcurs del seu regnat, Martí I vacil·là entre promulgacions que limitaven o ampliaven els drets dels mudèjars per canviar de lloc o sortir del regne.³⁵

L'existència d'una nombrosa minoria de musulmans dins de la Corona d'Aragó també causà problemes ideològics, tant com en el cas dels jueus. La legislació eclesiàstica i les butlles dels papes intentaven, des del principi del segle XIV, marginar la minoria musulmana, tant en la pràctica de la religió com en la societat, agendes complicades per la diversitat i la ubiqüitat dels musulmans —lliures i esclaus— en tota la societat de la Corona d'Aragó.³⁶ Però igual que els seus predecessors, Martí l'Eclesiàstic i la seva reina piadosa estaven obligats a arribar a compromisos continus entre els dictats de la seva fe, la política de l'Església i els interessos de la monarquia, i sempre escolliren posar els interessos del regne i del seu senyoriu per sobre dels de l'Església i de la fe.³⁷ Encara més, tal com va

34. Per a Mahoma de Pina, «moro de casa nostra», alcaid de Gelsa, vegeu ACA, C, reg. 2063, f. 54 (8 de desembre de 1372); ACA, C, reg. 2063, f. 151v-r (26 de setembre de 1373); ACA, C, reg. 2063, f. 153r (2 d'octubre de 1373); ACA, C, reg. 2064, f. 100v (23 d'octubre de 1374), i ACA, C, reg. 2065, f. 36r-v (1 de març de 1376). Per als Bellvis, sobretot Faraig Bellví, vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2064, f. 76r (22 de setembre de 1374); ACA, C, reg. 2070, f. 64v-65r (4 d'abril de 1381); ACA, C, reg. 2178, f. 21r (3 d'agost de 1403), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 119 {69}, i ACA, C, reg. 2187, f. 101r (20 de març de 1409). Els Bellvis foren els mudèjars més poderosos de la segona meitat del segle XIV, servien com a alcaids generals de València, manescals de reis i infants, i també regentaven directament moltes aljames. Vegeu també Manuel VICENTE FEBRER ROMAGUERA, «Los Bellvis: una dinastia mudéjar de alcaldías generales de Valencia, Aragón y principado de Cataluña», a *Actas del III Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 20-22 de septiembre de 1984*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1986, p. 277-290.

35. Per al problema de controlar el moviment de mudèjars, vegeu Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle XIV*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1985, p. 126-190 i passim. També com a infant, de vegades Martí punia els musulmans que intentaven canviar de lloc de residència, i altres vegades els perdonava; vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2067, f. 174r (12 de novembre de 1378), i ACA, C, reg. 2063, f. 138r-v (6 d'octubre de 1373). Però Martí i Maria també reconeixien la necessitat de fer concessions a les seves comunitats musulmanes, castigades per la guerra i les bandositats i oprimides per oficials cristians predatoris; vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2067, f. 32v (10 de juny de 1378); ACA, C, reg. 2066, f. 128v-129r (22 de juliol de 1377); ACA, C, reg. 2066, f. 129r-v (17 de juliol de 1377); ACA, C, reg. 2066, f. 4v (10 de gener de 1377); ACA, C, reg. 2065, f. 2r (10 de desembre de 1375); ACA, C, reg. 2064, f. 14r-v (25 de febrer de 1374), i ACA, C, reg. 2064, f. 1r (9 de febrer de 1374).

36. A partir del Concili IV del Laterà de 1215, l'Església començà a restringir sistemàticament la interacció entre cristians i no-cristians. Al Concili de Viena de 1314 s'ordenaren restriccions a la pràctica pública de l'islam. Vegeu, per al Concili IV del Laterà, Antonio GARCÍA Y GARCÍA, *Constitutiones concilii quarti lateranensis una cum commentariis glossatorum*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981, p. 107 {68} i 108-109 {69}; cf.: *Decretales D. Gregorii Papae IX: suae integritati una cum glossis restituae: ad exemplar Romanum diligenter recognitae*, Lió, P. Rousselet, 1613, p. 1665-1666 {15}, i per al Concili de Viena, Emil FRIEDBERG, *Corpus iuris canonici*, Leipzig, Bernard Tauchnitz, 1881, p. 1180 (Clementinae lib. v, tit. II); cf. John TOLAN, *Saracens...*, p. 127, 195-198 i 273. Tot i que aquestes ordres pontificies no foren seguides a les terres de la Corona d'Aragó, als anys vuitanta del segle XIV aparegué nova legislació limitant, per exemple, mostres públiques de la fe musulmana, la construcció de mesquites, etc.: vegeu Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns...*, p. 86.

37. Per exemple, l'any 1398, Maria de Luna prohibí al justícia del seu senyoriu de Sogorb que forçés els mudèjars de la moreria a acudir als sermons d'un predicador convers que havia anat al poble: ACA, C, reg. 2335, f. 76r (9 de maig de 1398). D'altra banda, Martí prohibí repetidament que els *mu'adhdhan* cantessin el crit a l'oració, prohibició que evidentment no va tenir gaire efecte; vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2070, f. 61r-v (1 d'abril de 1381). Tal com fou el cas amb els jueus, els reis intentaven apartar els seus súbdits musulmans dels fidels cristians, ordenant repetidament que els cristians que habitaven a les moreries (normalment conversos) deixessin les seves cases: Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns...*, p. 7. La seva preocupació

passar amb els jueus, la determinació de Martí i Maria de dominar i controlar els seus súbdits musulmans tingué com a resultat que acabaren sent els responsables de salvaguardar la llei islàmica, intervinent moltes vegades en casos particulars.³⁸

L'abisme entre les exigències de *realpolitik* i els manaments de la fe fou evidentíssim en el context de les relacions amb els musulmans fora del seu regne, és a dir, en la diplomàcia. Malgrat el llenguatge de croada i de confrontació que caracteritzava les declaracions formals del rei, la posició econòmica i geopolítica de la Corona d'Aragó depenia del manteniment de relacions cordials amb els regnes musulmans del Mediterrani. Podria ser que els reis de la Corona d'Aragó veiessin regnes com el de Granada i el del Marroc com a enemics implacables, però també els veien com a aliats potencials contra el regne de Castella i la dinastia angevina, que representaven el perill més agut contra els interessos estratègics de la dinastia de Barcelona. D'altra banda, els regnes islàmics de l'est del Mediterrani eren socis imprescindibles en el comerç que sostenia la prosperitat de la Corona d'Aragó.³⁹

4. LA FI DE LA DINASTIA I LA FI DE LES MINORIES

La fallida de la dinastia de Barcelona amb la mort sense un hereu legítim de Martí I l'any 1410 marcà l'inici d'una conquesta pacífica de la Corona d'Aragó per part dels castellans, quan, l'any 1412, Ferran d'Antequera, príncep de la família Trastàmara, fou escollit com el nou rei d'Aragó, València i Mallorca, i comte de Barcelona, com a conseqüència del Compromís de Casp. Fou una successió que no augurà res de bo per al futur de les minories. El cristianisme carismàtic, personalitzat en la figura del predicador dominic Vicent Ferrer, guanyà força els anys posteriors a la mort de Martí I, junt amb la violència popular i l'agressió ideològica, que es concentrà principalment en els jueus. Aquestes tendències culminaren en la Disputa de Tortosa, que començà el mes de febrer de 1413 i conclougué el mes de desembre de 1414, i culminà amb la condemna i censura del Talmud, situació semblant a la viscuda a França dos segles abans.⁴⁰ Amenaçats per la violència, oprimits per una Església deslliga-

pació sobre aquest perill era justificada: el cas de Maria Fernández, conversa i apòstata, a qui el rei Martí perdonà tot i haver tornat a ésser musulmana, ho confirma: ACA, C, reg. 2063, f. 166r-v (13 de desembre de 1373). En temps de Martí, sembla, de fet, que la majoria dels habitants de la moreria de València foren conversos.

38. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2080, f. 10r-v (6 d'abril de 1387), f. 71r-v (23 d'octubre de 1387), f. 91r-v (7 de desembre de 1387) i f. 182r-v (10 de maig de 1389). Martí i Maria intervingueren en molts tipus de casos, fins i tot en situacions de difamació, amenaces i homicidi, perdonant els flagells i les multes als quals els seus mudèjars foren condemnats: vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2063, f. 70v-71r i f. 71r-v (19 de febrer de 1387); ACA, C, reg. 2064, f. 53r (22 de juny de 1374), f. 98r-v (26 d'octubre de 1374), f. 103r (30 d'octubre de 1374), f. 106r-v (2 de novembre de 1374) i f. 107v (6 de novembre de 1374).

39. Per a documents que caracteritzen els musulmans com a «enemics de la fe», vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2240, f. 66v (8 de març de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 33 {23}, f. 75v (11 d'abril de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 34 {29}; ACA, C, reg. 2240, f. 119r (8 de juliol de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 40 {56}; ACA, C, reg. 2242, f. 17r (23 de juliol de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 42 {62}, f. 127v (9 d'agost de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 43-44 {71}. Les cartes escrites als reis musulmans, d'altra banda, reconeixen la seva legitimitat i el seu dret a regnar; vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2242, f. 136v (17 d'abril de 1399), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 62 {30}, f. 144v (26 de juny de 1399), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 65-66 {47}, f. 177r (17 de setembre de 1399), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 67 {57}; ACA, C, reg. 2243, f. 15r (7 d'octubre de 1399), i ACA, C, reg. 2235, f. 104v (1 d'agost de 1405), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 168 {53}. Per a les relacions de la Corona d'Aragó amb el regne de Granada just després del regnat de Martí, vegeu Roser SALICRÚ i LLUCH, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458*, Barcelona, Consell Superior d'Investigaciones Científiques, Institut Milà i Fontanals, 1998.

40. Vegeu Hyam MACCOBY, *Judaism...*; Gemma ESCRIBÀ, *The Tortosa Disputation: Regesta of Documents from the Archivo de la Corona de Aragón. Fernando I 1412-1416*, Jerusalem, Academon, 1989.

da i confrontats amb l'èxit manifest del cristianisme, molts jueus escolliren convertir-se, ja fos per por, per convicció o per desesperació. Fou un procés que dins d'una generació provocà una nova crisi, la dels conversos i els cripto jueus, i que va resultar en un nou brot de violència popular i, en última instància, en l'expulsió dels jueus de la Corona d'Aragó el 1492.

Pel que fa als musulmans, el segle xv fou poc més optimista, sobretot al regne de València, on les tensions socials, polítiques i econòmiques s'expressaven cada cop més a través de la violència popular dirigida cap als mudèjars. Al segle xvi es produïren aixecaments importants contra els mudèjars a la capital valenciana.⁴¹ Alhora, la marginalització dels pagesos musulmans del regne continuà com a conseqüència de les restriccions imposades pels seus senyors i la colonització cristiana. La situació de les aljames urbanes de València, com Xàtiva, i les del regne d'Aragó fou més estable i sembla ser que es mantingué un cert nivell d'estabilitat, sobretot entre les classes mitjanes de les aljames, aquells individus que practicaven l'artesania, el comerç o ambdues activitats i també l'agricultura.⁴² Malgrat això, al segle xv, el creixent antagonisme, la pèrdua de protagonisme de la societat mudèjar dins de la Corona d'Aragó i la seva dificultat a l'hora de controlar els seus propis afers provocaren un sentiment de rebuig per part dels musulmans envers la societat cristiana i una soledat i un aïllament creixents.

Un cop establerts com a reis, els Trastàmara començaren a seguir la mateixa política pràctica i pragmàtica de la dinastia catalana envers les minories. Alfons el Magnànim, per exemple, considerà que els seus interessos estaven lligats al manteniment d'una societat mudèjar i jueva pròspera i intentà frenar l'impuls reaccionari de la pietat militant que amenaçava les minories. Però menys d'un segle després, l'any 1469, quan en un acte d'endogàmia típic de l'aristocràcia de l'edat mitjana les dues branques de la dinastia Trastàmara es van unir, amb el casament de Ferran II d'Aragó i Isabel I de Castella, les minories de la Corona d'Aragó van perdre la seva protecció més important —fins llavors, les polítiques cap a les minories s'havien determinat per condicions locals, i això va deixar de succeir. A finals del segle xv, les actituds castellanques, que tingueren el seu origen dins de l'ambient social, econòmic i religiós de Castella —molt diferent del de la Corona d'Aragó—, es van impulsar com a polítiques dins de la Corona calanoaragonesa, gràcies a la tendència dels dos reis a harmonitzar la política interna dels seus regnes en aquest punt. Així, l'expulsió de la Corona d'Aragó dels jueus l'any 1492 no corresponia a les condicions pròpies, o a una lògica de política autòctona; tot al contrari, representava una imposició castellana.⁴³ Al segle següent, amb la creació for-

41. Vegeu, per exemple, Manuel RUZAFÀ GARCÍA, «Façen-se cristians los moros o muyren!», *Revista d'Història Medieval*, vol. 1 (1990), p. 87-110.

42. A les aljames llunyanes de les fronteres, com per exemple la d'Osca, sembla que hi havia una població musulmana burgesa força estable. Vegeu, en general, Josefina MUTGÉ I VIVES, *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana*, Barcelona, Consell Superior d'Investigaciones Científiques, 1992; María Blanca BASÁÑEZ VILLALUENGA, *La aljama sarracena de Huesca en el siglo XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989; Àngel CONTE CAZCARRO, *La aljama de Moros de Huesca*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1992; i específicament, Brian A. CATLOS, «The De Reys (1220-1501): The Evolution of a "Middle-Class" Muslim Family in Christian Aragon», *Viator*, vol. 40 (2009), p. 197-219. Això contrasta amb la situació de les comunitats musulmanes de València i, sobretot, de la zona de la frontera. Vegeu, per exemple, Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Organització i defensa d'un territori fronterer: La governació d'Oriola en el segle XV*, Barcelona, Consell Superior d'Investigaciones Científiques, Institució Milà i Fontanals, 1990. Per a la marginalització de pagesos musulmans al regne de València, vegeu Josep TORRÓ ABAD, «Field and Canal Building After the Conquest: Modifications to the Cultivated Ecosystem in the Kingdom of Valencia, ca. 1250 - ca. 1350», a Brian A. CATLOS, *Worlds of History and Economics: Essays in Honour of Andrew M. Watson*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 77-108.

43. Meyerson caracteritza els corrents antijueus que afectaven la Corona d'Aragó com un «vent fret venut de Castella» («chill wind from Castile»): Mark D. MEYERSON, *A Jewish Renaissance in Fifteenth-Century Spain*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2004, p. 225.

mal d'un regne espanyol dominat per Castella, però que incloïa les terres de la Corona d'Aragó, i amb l'obertura de les rutes atlàntiques, l'antiga Corona catalanoaragonesa es va veure relegada a una posició secundària dins del nou projecte polític i econòmic. Així, tal com va passar amb els jueus a finals del segle xv, els musulmans de la Corona d'Aragó perderen el seu pes en la política i en l'economia de la nova monarquia. A conseqüència d'això, marginar-los, convertir-los i expulsar-los no presentava cap desavantatge per als reis. De fet, si aquestes polítiques debilitaven els seus senyors aragonesos i valencians, aquest punt només contribuiria a impulsar aquest tipus d'iniciatives de govern.

5. CONVENIÈNCIA: MINORIES RELIGIUSES EN TERRES CRISTIANES A FINALS DE L'EDAT MITJANA

Per concloure, la posició de les minories de la Corona d'Aragó durant el regnat de Martí I i de Maria de Luna pot ser considerada una mena de pausa en el declivi general que havien experimentat al llarg del segle xiv —aquest punt va estar motivat per la recuperació de l'estabilitat econòmica i política després dels desastres dels decennis anteriors, i sobretot va ser el resultat de la política pragmàtica dels comtes reis. Tot i que la posició ideològica i la forta religiositat de Martí i de Maria haurien d'haver provocat una política més dura envers les minories i més orientada cap a la segregació i la conversió, la seva posició com a senyors i com a reis els va impulsar a protegir i preservar els musulmans i els jueus dels seus regnes, almenys fins al punt en el qual la prosperitat i els drets de les minories contribuïren a reforçar la posició dels monarques econòmicament i políticament. Sens dubte, aquests reis no foren mauròfils, com sí que ho havien estat alguns reis castellans com Pere el Cruel o Enric IV; a la Corona d'Aragó, l'islam era massa comú, massa quotidià perquè s'idealitzés d'aquesta manera —tot i que sí que s'hi apreciaven l'exotisme i el luxe dels productes de la civilització islàmica.⁴⁴ Amb dificultat, els reis i la societat cristiana pogueren transformar els jueus en una caricatura, donada la diversitat i la quantitat de la població jueva dins dels seus dominis. La seva tolerància, si podem parlar d'això, fou freda i indiferent, però, irònicament, el resultat de la seva determinació per controlar les comunitats dels infidels fou que els reis mateixos de vegades es van involucrar personalment en les vides dels seus súbdits jueus i musulmans, com a patrons i protectors dels drets dels jueus i de la llei islàmica, i, al mateix temps, no deixaven de renyar-los per ser immorals, infidels, blasfems, etcètera.

Però, en última instància, en aquest període el que contribuï de manera més decisiva al caràcter d'aquestes comunitats no fou la personalitat del rei o de la reina, sinó la relació que aquestes comunitats tingueren amb la societat de la Corona d'Aragó en la seva totalitat. La supervivència de les minories fou el resultat d'una *conveniència* basada en la seva diversitat interna i en els vincles econòmics d'interès comú que uniren els grups de musulmans o de jueus a una varietat de sectors dins de la

44. Vegeu, per exemple, Amelia GARCÍA-VALDECASAS i Rafael BELTRÁN LLAVADOR, «La maurofilia como ideal caballeresco en la literatura cronística del xiv y xv», *Revista de Filología*, vol. 5 (1989), p. 131-132 i 134; Barbara FUCHS, *Exotic Nation: Maurophilia and the Construction of Early Modern Spain*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2009, p. 17-29 i 43. Tot i que no foren tan mauròfils com alguns reis castellans, Martí i Maria sí que admiraven i objectivaven la cultura musulmana i els objectes que produïa, tant en el sentit pràctic com respecte a les manifestacions de luxe i exotisme. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 2240, f. 164r (17 de desembre de 1398), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 51 {103}; ACA, C, reg. 2244, f. 118v (9 de gener de 1402); ACA, C, reg. 2245, f. 162r (9 d'agost de 1403); ACA, C, reg. 2247, f. 109r (1405), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 161 {23}, i ACA, C, reg. 2187, f. 101r (26 de març de 1409), ed. a Daniel GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari...*, p. 229 {23}. Vegeu també Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, «*Nigra sum sed formosa*: Black Slaves and Exotica in the Court of a Fourteenth-Century Aragonese Queen», *Medieval Encounters*, núm. 13-3 (2007), p. 546-565.

societat cristiana. Com més diversos van ser aquests vincles més estable fou la situació de la comunitat minoritària.⁴⁵

Si bé es produí després dels durs canvis del segle XIV que van afeblir la situació de les minories a la Corona d'Aragó, aquesta estabilitat —reforçada per l'estatus formal i legítim que aquests grups gaudiren per llei i tradició i pel procés de negociació contínua entre les societats minoritàries i la majoria cristiana— explica la persistència de les minories en una època en què ja havien desaparegut de l'escenari de gairebé tot l'Occident cristià. I fou precisament això el que impressionà tant el prior de Selonet, Honoré Bovet, durant la seva estada a la Corona d'Aragó; que, comparada amb França, estava poblada per molts musulmans i jueus, que hi vivien força bé i gaudien de moltes llibertats. En aquest sentit, com en el cas de Bovet, això és el que més ens hauria d'impressionar avui dia, i no sols les massacres, els pogroms, les inquisicions i l'expulsió dels jueus i dels musulmans. Perquè resulta digne de remarcar el fet que, tot i que la cultura majoritària de la Corona d'Aragó i la ideologia religiosa i institucional foren rigorosament xovinistes, jueus i musulmans van poder viure i convida a la Corona catalanoaragonesa durant molts segles, i en aquest respecte les actituds i la política del rei Martí I i de la reina Maria de Luna representaven una continuació de la política tradicional que, des del començament, havia caracteritzat la dinastia catalanoaragonesa.

BIBLIOGRAFIA

- ASSIS, Yom Tov. «Les activitats de Hasday Cresques en pro de la reconstrucció de les comunitats jueves arran dels avalots de 1391». *Tamid*, vol. 5 (2005), p. 221-228.
- BAER, Yitzhak Fritz. *A History of the Jews in Christian Spain*. Filadèlfia: Jewish Publication Society of America, 1966.
- BASÁÑEZ VILLALUENGA, María Blanca. *La aljama sarracena de Huesca en el siglo XIV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989.
- BLASCO MARTÍNEZ, Asunción. *La judería de Zaragoza en el siglo XIV*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1988.
- «Los malsines del Reino de Aragón: Una aproximación». A: *Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies*. Divisió B. Vol. I. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1994, p. 83-90.
- BONET, Honoré. *Medieval Muslims, Christians, and Jews in Dialogue: The Apparicion Maistre Jehan De Meun of Honorat Bovet: A Critical Edition With English Translation*. Ed. a cura de Michael G. Hanly. Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2005.
- BONET, Honoré; IVOR, Arnold (ed.). *L'Apparicion Maistre Jehan De Meun et le Somnium super materia scismatis*. Nova York: Oxford University Press, 1926.
- CASAS NADAL, Montserrat. «Sobre la reorganizacion de la aljama de judíos de Lérida (1400-1408)». *Sefarad*, vol. 52 (1992), p. 381-391.
- CATLOS, Brian A. «Contexto social y “conveniencia” en la Corona de Aragón. Propuesta para un modelo de interacción entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios». *Revista d'Història Medieval*, vol. 12 (2002), p. 220-235.
- «Cristians, musulmans i jueus a la Corona d'Aragó medieval: Un cas de “conveniència”». *L'Avenç*, núm. 236 (novembre 2001), p. 8-16.
- «The De Reys (1220-1501): The Evolution of a “Middle-Class” Muslim Family in Christian Aragon». *Viator*, vol. 40 (2009), p. 197-219.

45. Sobre el concepte «conveniència» (o *The Convenience Principle*), vegeu Brian A. CATLOS, «Cristians, musulmans i jueus a la Corona d'Aragó medieval: Un cas de “conveniència”», *L'Avenç*, núm. 236 (novembre de 2001), p. 8-16; Brian A. CATLOS, «Contexto social y “conveniencia” en la Corona de Aragón. Propuesta para un modelo de interacción entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios», *Revista d'Història Medieval*, vol. 12 (2002), p. 220-235.

- *Muslims of Medieval Latin Christendom, ca. 1050-1614*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- CERVANTES PERIS, Francisco Javier. *La herencia de María de Luna: Una empresa feudal en el tardomedievo valenciano*. Sogorb: Ajuntament de Sogorb, 1987.
- CHAZAN, Robert. *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and Its Aftermath*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- «The Condemnation of the Talmud Reconsidered (1239-1248)». *American Academy for Jewish Research*, vol. 55 (1988), p. 11-30.
- CONTE CAZCARRO, Ánchel. *La aljama de moros de Huesca*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1992.
- DANVILLA, Francisco. «El robo de la judería de Valencia en 1391». *Boletín de la Real Academia de Historia*, vol. 8 (1886), p. 358-396.
- Decretales D. Gregorii Papae IX: suae integritati una cum glossis restitutae: ad exemplar Romanum diligenter recognitae*. Lió: P. Rousset, 1613.
- ESCRIBÀ, Gemma. *The Tortosa Disputation: Regesta of Documents from the Archivo de la Corona de Aragón. Fernando I 1412-1416*. Jerusalem: Academion, 1989.
- FEBRER ROMAGUERA, Manuel Vicente. «Los Bellvís: una dinastía mudéjar de Alcaldías Generales de Valencia, Aragón y Principado de Cataluña». A: *Actas del III Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 20-22 de septiembre de 1984*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 1986, p. 277-290.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa. *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle XIV*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1985.
- *La frontera amb l'islam en el segle XIV: Cristians i sarraïns al País Valencià*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1988.
- *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1988.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa; CLARAMUNT, Salvador. *Pere el Cerimoniós i la seva època*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1989.
- FRIEDBERG, Emil. *Corpus iuris canonici*. Leipzig: Bernard Tauchnitz, 1881.
- FUCHS, Barbara. *Exotic Nation: Maurophilia and the Construction of Early Modern Spain*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- GARCÍA Y GARCÍA, Antonio. *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum commentariis glossatorum*. Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981.
- GARCÍA-VALDECASAS, Amelia; BELTRÁN LLAVADOR, Rafael. «La maurofilia como ideal caballeresco en la literatura cronística del XIV y XV». *Revista de Filología*, vol. 5 (1989), p. 115-140.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel. *Itinerari del rei en Martí (1396-1410)*. Barcelona, 1916.
- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores. «Las repercusiones económicas de la Guerra de los Dos Pedros en las aljamas musulmanas aragonesas: El caso de Escatrón y Alborge». A: *VII Simposio Internacional de Mudejarismo*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 2002, p. 211-228.
- LOURIE, Elena. «An Unknown Charter Given By King Peter II “the Catholic” in 1210 to Mudejars in the Jalón and Jiloca Valleys». A: *VII Simposio Internacional de Mudejarismo: Actas*. Terol: Centro de Estudios Mudéjares, 1999, p. 113-122.
- «Mafiosi and Malsines: Violence, Fear and Faction in the Jewish Aljamas of Valencia in the 14th Century». A: *Crusade and Colonisation: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Aragon*. Aldershot: Variorum, 1990, assaig XII.
- MACCOBY, Hyam. *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*. Londres: Associated University Presses, 1982.
- MEYERSON, Mark D. *A Jewish Renaissance in Fifteenth-Century Spain*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- «Defending Their Jewish Subjects: Elionor of Sicily, Maria De Luna and the Jews of Morvedre». A: EAREN-FIGHT, Theresa. *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain*. Burlington: Ashgate, 2005, p. 55-77.
- *Jews in an Iberian Frontier Kingdom: Society, Economy, and Politics in Morvedre, 1248-1391*. Leiden: Brill, 2004.

- MIRET I SANS, Joaquim. «El procés de les hòsties contra los jueus d'Osca en 1377». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. 4 (1911), p. 59-80.
- MUTGÉ I VIVES, Josefina. *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1992.
- NIRENBERG, David. *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.
- RIERA I SANS, Jaume. *Fam i fe*. Lleida: Pagès, 2004.
- «Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391». *Cuadernos de Historia*, vol. 8 (1977), p. 213-225.
- ROTH, Cecil. «The Disputation of Barcelona (1263)». *The Harvard Theological Review*, vol. 43 (1950), p. 117-144.
- RUZAFÀ GARCÍA, Manuel. «Façen-se cristians los moros o muyren!». *Revista d'Història Medieval*, vol. 1 (1990), p. 87-110.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser. *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1998.
- SALRACH MARÉS, Josep Maria. «La Pesta Negra i els orígens del problema remença». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; CLARAMUNT, Salvador. *Pere el Cerimoniós i la seva època*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1989, p. 13-34.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «La guerra de los dos Pedros». *Historia*, vol. 143 (1988), p. 46-56.
- SARASA SÁNCHEZ, Esteban. «El enfrentamiento de Pedro el Ceremonioso con la aristocracia aragonesa: la guerra con la Unión y sus consecuencias». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; CLARAMUNT, Salvador. *Pere el Cerimoniós i la seva època*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1989, p. 35-45.
- *El Privilegio General de Aragón*. Saragossa: Cortes de Aragón, 1984.
- SILLERAS-FERNÁNDEZ, Núria. «Nigra sum sed formosa: Black Slaves and Exotica in the Court of a Fourteenth-Century Aragonese Queen». *Medieval Encounters*, núm. 13-3 (2007), p. 546-565.
- *Power, Piety, and Patronage in Late Medieval Queenship: Maria de Luna*. Nova York: Palgrave Macmillan, 2008.
- «Widowhood and Deception: Ambiguities of Queenship a Late Medieval Crown of Aragon». A: *Shell Games: Scams, Frauds and Deceits (1300-1650)*. Ed. a cura de M. Crane, M. Reeves i R. Raiswell. Toronto: University of Toronto, 2004, p. 185-207.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume. «La Peste Negra en la Península Ibérica». *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 7 (1970), p. 67-101.
- TOLAN, John. «Muslims as Pagan Idolaters in Chronicles of the First Crusade». A: BLANKS, David R.; FRASSETTO, Michael. *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. Nova York: St. Martin's Press, 1999, p. 97-118.
- *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*. Nova York: Columbia University Press, 2002.
- TORRÓ ABAD, Josep. «Field and Canal Building After the Conquest: Modifications to the Cultivated Ecosystem in the Kingdom of Valencia, ca. 1250 - ca. 1350». A: CATLOS, Brian A. *Worlds of History and Economics: Essays in Honour of Andrew M. Watson*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 77-108.
- VALOIS, Noël. «Un ouvrage inédit de Honoré Bovet, Prieur de Salon». *Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France*, vol. 27 (1890), p. 193-228.
- WOLFF, Philippe. «The 1391 Pogrom in Spain. Social Crisis Or Not?». *Past and Present*, vol. 50 (1971), p. 4-18.